

Σύγκριση

Αρ. 33 (2024)

Ξαναδιαβάζοντας την υλική αρχαιότητα στην ποίηση του Κ. Π. Καβάφη: Με αφορμή μια πρόσφατη μελέτη

Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττη

Copyright © 2025, Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκάρτζιου-Τάττη Α. (2025). Ξαναδιαβάζοντας την υλική αρχαιότητα στην ποίηση του Κ. Π. Καβάφη: Με αφορμή μια πρόσφατη μελέτη. *Σύγκριση*, (33), 242–261. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrisi/article/view/38390>

**Ξαναδιαβάζοντας την υλική αρχαιότητα στην ποίηση του Κ. Π. Καβάφη:
Με αφορμή μια πρόσφατη μελέτη**

Η πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας στη νεότερη γραμματεία, ελληνική και ευρωπαϊκή, είναι ένα από τα διεθνώς αναπτυσσόμενα πεδία της Συγκριτικής Γραμματολογίας. Ωστόσο, παρότι πολλοί ερευνητές θεωρούν πως η «φορά» της πρόσληψης είναι κάθετη και «γραμμική» (από την αρχαιότητα στη νεότερη και σύγχρονη γραμματεία), η δυναμική του χρόνου είναι πολύ πιο περίπλοκη. Συχνά, το ίδιο το παρόν δίνει ερεθίσματα για να ενεργοποιηθεί το παρελθόν, μέσα από νέες αναγνώσεις ή ακόμη και τον διάλογο με νέες ιδέες ή ευρήματα. Στην πραγματικότητα, η πρόσληψη παράγει διαρκώς νέες γραμματολογικές «πλαισιώσεις» της αρχαιότητας και της νεότερης γραμματείας,¹ αλλάζοντας τις εικόνες του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Αυτός είναι ο λόγος, άλλωστε, που ακόμη και εμείς οι κλασικοί φιλόλογοι δεν μιλάμε πλέον σήμερα για «αρχαία παράδοση» αλλά για μια ζωντανή γραμματειακή και πολιτισμική κληρονομιά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως, σε αυτή την κατεύθυνση, οι συγγραφείς εκείνοι που εμφανίζουν μια πιο οργανική σχέση με την πρόσληψη της αρχαιότητας τροφοδοτούν διαρκώς την έρευνα με νέα στοιχεία. Μία τέτοια περίπτωση είναι και ο Κ. Π. Καβάφης. Στο άρθρο αυτό, με αφορμή το πρόσφατο βιβλίο του Τάκη Καγιαλή (Takis Kayalis, *Cavafy's Hellenistic Antiquities. History, Archaeology, Empire*, Palgrave Macmillan 2024. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-34902-7>), θα ανατρέξω στις αρχαίες πηγές που αφορούν τη διάχυση των αναπαραστάσεων μορφών του ελληνιστικού παρελθόντος (πρωτίστως του Καισαρίωνα), όχι, βέβαια, για να υποστηρίξω πως ο Καβάφης γνώριζε –ή θα μπορούσε να γνωρίζει– τα συγκεκριμένα τεκμήρια αλλά με την πεποίθηση ότι, προκειμένου να κατανοήσουμε επαρκώς τα πρόσωπα και τα προσώπια της καβαφικής ποίησης, είναι πολύτιμες οι πληροφορίες που προσφέρουν τα ιστορικά και υλικά θραύσματα της ελληνιστικής αρχαιότητας στον χώρο της Μεσογείου.

Με αφετηρία, επομένως, την εμπεριστατωμένη και ενδελεχή αναδίφηση του Τάκη Καγιαλή στις αρχαιολογικές και ιστορικές δέλτους που τροφοδοτούν άμεσα ή διαμεσολαβημένα την καβαφική έμπνευση, στο πλαίσιο της λογοτεχνικής, πολιτικής, καλλιτεχνικής και ερωτικής πρόσληψης της αρχαιότητας κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, θα επιχειρήσω μια συνοπτική επισκόπηση των σχετικών με τον Οροφέρνη και τον Καισαρίωνα αρχαιογνωστικών μαρτυριών, έτσι όπως αυτές είναι πλέον προσιτές στους ιστορικούς του 21ου αιώνα. Ο πρωτότυπος βηματισμός του ερευνητή που εστιάζει στην ερμηνεία των ως άνω πηγών, στο πλαίσιο της διανοητικής και πολιτισμικής ώσμωσης του αλεξανδρινού δημιουργού με την εποχή του, προσελκύει το ενδιαφέρον όχι μόνον των ειδικών των καβαφικών σπουδών αλλά και των ιστορικών του αρχαίου κόσμου, οι οποίοι, υπό το φως των νέων αναγνώσεων, καλούνται να παρακολουθήσουν το πώς ο ποιητής εγκολπώνεται, δεξιώνεται και σκηνοθετεί τα ιστορικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα του παρελθόντος. Έτσι, όχι μόνον η αέναη γοητεία του καβαφικού λόγου αλλά και η συστηματική σπουδή του Τάκη Καγιαλή, ο οποίος υπεισέρχεται στην ανάδειξη της παρακαταθήκης των γραμμα-

---

¹ Βλ. την εισαγωγή των De Pourcq, de Haan, & Rijser (2020) 1-12.

τειακών και εικαστικών προσλήψεων του ποιητή, που παραπέμπουν σε δύο σημαντικές αλλά αινιγματικές πολιτικές μορφές και έναν άγνωστο νέο της ελληνο-ρωμαϊκής αρχαιότητας, δίνει το έναυσμα για μια πιο προσεκτική ανάγνωση των επί μέρους κεφαλαίων. Η διεύρυνση αυτή, η οποία δικαίως δεν εγγράφεται στις προθέσεις του συγγραφέα, πολύ δε περισσότερο σε εκείνες του ποιητή, μπορεί να ρίξει περισσότερο φως στα περιεχόμενα του βιβλίου, το οποίο αρθρώνεται σε τρεις ενότητες. Συγκεκριμένα, ύστερα από την εμπεριστατωμένη Εισαγωγή (σσ. 1-18) ακολουθεί το πρώτο μέρος της μελέτης, αποτελούμενο από τρία κεφάλαια (σσ. 61-172), όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται διεξοδικά και με ενάργεια τον κόσμο της καβαφικής νομισματικής απόδοσης της μορφής του Οροφέρνη. Έπεται το δεύτερο μέρος, το οποίο είναι αφιερωμένο στην ανάλυση δύο πλαστών επιγραφών που παραπέμπουν στις μορφές του Κασαρίωνα και του Λεύκιου (σσ. 173-286), και ακολουθεί το τρίτο μέρος αποτελούμενο από δύο κεφάλαια (σσ. 169-267), στο επίκεντρο των οποίων βρίσκονται οι συζητήσεις της εποχής της βρετανικής αυτοκρατορίας περί ομοερωτισμού και ελληνιστικής αρχαιότητας. Κάθε κεφάλαιο συνοδεύεται από εμβριθείς σημειώσεις και διεξοδική βιβλιογραφία, ενώ το έργο ολοκληρώνεται με τη σύνταξη γενικού Ευρητηρίου εννοιών και προσώπων (σσ. 269-280).

Διατρέχοντας τη σύνολη προβληματική της μελέτης είναι προφανής η μετατόπιση του ενδιαφέροντος του συγγραφέα από την προγενέστερη και κυρίαρχη ελληνοκεντρική πρόσληψη των «ιστορικών» ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη και η ρητή διατύπωση για μια διεπιστημονική προσέγγιση των πολλαπλών πνευματικών ερεθισμάτων που συνέβαλαν στην καλλιτεχνική έμπνευση του ποιητή. Ο μελετητής, διαθέτοντας πρόσβαση στη βιβλιοθήκη αλλά και στο διαδικτυακά διαθέσιμο Αρχείο του Κ. Π. Καβάφη, θέτει στη βάση της έρευνάς του την ανάδειξη ορισμένων υλικών θραυσμάτων του κόσμου της μακράς ελληνιστικής εποχής, όπως αυτή ορίζεται από τον ιστορικό Άγγελο Χανιώτη,² τα οποία εγγράφονται στον ιστό της ομοερωτικής ποίησης της εποχής του αλεξανδρινού δημιουργού. Με πλήρη επίγνωση των παγίδων που ελλοχεύουν πίσω από τη γενικόλογη χρήση του όρου «ιστορικός» στο πλαίσιο του καβαφικού ποιητικού κόσμου, δεδομένου ότι οι ειδικοί του καβαφικού corpus συχνά συγχέουν τα ιστορικά περιστατικά ή καθέκαστα, το ιστορικό υλικό, τα «ιστορικοφανή» ή «ιστοριογενή» πρόσωπα και τις ιστοριογραφικές ερμηνείες των λογοτεχνικών ή αρχαιολογικών μαρτυριών και πηγών, ο συγγραφέας αξιοποιεί όλη την προηγηθείσα επιστημονική συζήτηση (σσ. 4 κ.ε.)³ για να επικεντρωθεί στο καβαφικό ενδιαφέρον για πρόσωπα που παραπέμπουν σε χρόνους κρίσης και παρακμής, μολονότι κατά την εποχή του ποιητή ακμάζει η μελέτη των μεγάλων ιστορικών γεγονότων.⁴ Συγκεκριμένα, στα δύο πρώτα κεφάλαια του πρώτου μέρους ο Τάκης Καγιαλής αναψηλαφεί τη νομισματική απεικόνιση της μορφής του Οροφέρνη («Lessons from a Golden Coin», σσ. 21-42 και «How to Read an Ancient Coin-

² Βλ. ενδεικτικά Χανιώτης 2016. Για την εποχή, βλ. Chaniotis (2018).

³ Βλ. επίσης Πασχάλης (2015) 63-84· Γκίκα (2020) 21-41· Καγιαλής (2024)· Παπαθεοδώρου (2024).

⁴ Συνοπτική έκθεση των γνωστών κατά την εποχή του ποιητή ιστοριογραφικών ερμηνευτικών ρευμάτων παρουσίασε ο Άγγελος Χανιώτης κατά την ομιλία του στον Κήπο του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης (16 Σεπτεμβρίου 2022) με θέμα: «Ο Καβάφης ως ιστορικός της μακράς ελληνιστικής εποχής».

in the Early 1900s», σσ. 43-76)⁵ ιχνηλατώντας τις εικαστικές και κειμενικές πηγές του ποιητή (σσ. 29 κ.ε.).

Σχετικά με τα ιστορικά συμφραζόμενα γύρω από τη μορφή του Οροφέρνη, υπενθυμίζω ότι οι ιστοριογραφικές μαρτυρίες της μακράς ελληνιστικής περιόδου, εκπορευόμενες, κυρίως, από εκπροσώπους της φιλορωμαϊκής πολιτικής της εποχής τους, παραθέτουν αλληλοσυμπληρούμενες πτυχές του βίου της αμφιλεγόμενης αυτής προσωπικότητας.⁶ Στις περισσότερες, ωστόσο, προσδίδεται, με εύγλωττο τρόπο, έμφαση στις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ του Οροφέρνη, ο οποίος το 158 π.Χ. με τη βοήθεια του Δημητρίου Α΄ του Σωτήρος εξεδίωξε από τον θρόνο τον Αριαράθη Ε΄, γνωστό για τη βαθύτατη ελληνική του παιδεία. Επισημαίνεται, επίσης, η αποκατάσταση του τελευταίου στην εξουσία το 156 π.Χ. με τη βοήθεια του Αττάλου Β΄, βασιλέα της Περγάμου, καθώς και η προκλητική συμπεριφορά του Οροφέρνη, γεγονός που οδήγησε στην αποπομπή του το 155/154 π.Χ. και στην προσφυγή του στην Αντιόχεια, όπου παρά την εύνοια του Δημητρίου αποπειράθηκε, χωρίς επιτυχία, να τον ανατρέψει. Μάλιστα, στο πλαίσιο των εντάσεων μεταξύ Δημητρίου, Οροφέρνη, Αριαράθη Ε΄ και Αττάλου Β΄, οι οποίες ως ένα βαθμό αποτυπώνουν τις πολιτικές διαφορές μεταξύ της Ρώμης, των ελληνικών πόλεων, των βασιλείων των Σελευκιδών και των Ατταλιδών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του Οροφέρνη, ο οποίος φέρεται ότι αφενός εσύλησε το ιερό του Δία και αφετέρου ότι απέκρυψε 400 τάλαντα στον ναό της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη, νομίσματα που τελικά του επιστράφηκαν.⁷

Η ερμηνευτική ανάγνωση του Τάκη Καγιαλή αναπτύσσεται πάνω σε τρεις συνθετικούς άξονες του ποιήματος που γράφτηκε το 1904 και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1916: την αξία του νομίσματος και την ιστορία της ανακάλυψής του (στ. 1-4, 45-49), τη δράση της απεικονιζόμενης πολιτικής μορφής (στ. 3-8, 18-44) και τα ασιανικά της γνωρίσματα (στ. 9-17). Ο συγγραφέας, παραθέτοντας την ιστορία των ανασκαφών και της ανακάλυψης των νομισμάτων της Πριήνης το 1870 (σσ. 25 κ.ε.), όπως και τη σύνολη ερμηνευτική συζήτηση των καβαφιστών σχετικά με τις νομισματικές, επιγραφικές και ιστοριογραφικές μαρτυρίες και πηγές, από τις οποίες εμπνεύστηκε ο ποιητής για τη σύνθεση της νομισματικής προσωπογραφίας του Οροφέρνη (σσ. 29 κ.ε.), επισημαίνει ότι ο δημιουργός ελάχιστα υπεισέρχεται στα ιστορικά συμφραζόμενα. Διατυπώνει δε

⁵ Καγιαλής (2020).

⁶ Οι διαφορετικές τοποθετήσεις των ιστοριογράφων κατά την περιγραφή των γεγονότων είναι εμφανείς. Ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρεται στη γέννηση του Ολοφέρνη (*Ιστορική Βιβλιοθήκη* 31.19.7), στις εντάσεις μεταξύ Αριαράθη Ε΄ και Οροφέρνη όπως και στις βιαιοπραγίες του τελευταίου (*Ιστορική Βιβλιοθήκη* 31.3): ο Πολύβιος μνημονεύει τις διαμάχες μεταξύ Οροφέρνη, Αριαράθη Ε΄ και Δημητρίου Α΄ (*Ιστορία* 2.25)· ο Αππιανός, γράφει ότι ο Δημήτριος Α΄ εκτόπισε τον Αριαράθη Ε΄ και έδωσε τον θρόνο στον Οροφέρνη λαμβάνοντας ως αμοιβή 1000 τάλαντα (*Ρωμαϊκά, Συριακή* 47): ο Αθήναιος κατηγορεί τον Οροφέρνη για υιοθέτηση της ιωνικής τρυφής (*Δειπνοσοφισταί* 440b): ο Αιλιανός χαρακτηρίζει τον Οροφέρνη ως διάσημο πότη (*Ποικίλη Ιστορία* 2.41): ο Marcus Junianus Justinus στη μετάφραση του έργου του Pompeius Trogus δεν αναφέρει την εκτόπιση του Αριαράθη (*Historiae Philippicae* 35.1. 1-2), ενώ ο Τίτος Λίβιος τονίζει ότι ο Δημήτριος Α΄ συνέβαλε στην εκτόπιση του Αριαράθη της Καππαδοκίας (*Periochae* 47).

⁷ Για την ιεροσυλία στο ιερό του Δία, πρβλ. Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 31.34. Η εναπόθεση των νομισμάτων στο ιερό της Αθηνάς, γύρω στο 155 π.Χ., επιβεβαιώνεται από επιγραφή του 155-154 π.Χ. (*OGIS* 351=I. Priene 39) καθώς και από τη μαρτυρία του Πολύβιου, *Ιστορία* 33.6.1. Γενικότερα για τον ρόλο του Οροφέρνη στα πολιτικά πράγματα της εποχής του, βλ. Panichi (2018) 35 κ.ε., 106 κ.ε.: Σοφού (2018) 219-224· Κώστογλου (2019) 44 κ.ε.: Overtoom (2019) 111-155, ιδ. σ. 132· Cantilena (2020)· Kaye (2023) 27 κ.ε.

τη θέση ότι η ποιητική αποτύπωση της προσωπογραφίας δεν οφείλεται στην επίδραση της εικόνας ενός πραγματικού τετραδράχμου αλλά ανάγεται στην οπτική αίσθηση μιας φωτογραφίας που ο ποιητής αντίκρυσε μαζί με άλλες νομισματικές απεικονίσεις στο βιβλίο του E. R. Bevan, *The House of Seleucus* (1902).⁸

Θεωρεί δε ότι είναι πολύ πιθανόν, εκτός από την ανωτέρω μελέτη, να συμβουλευτήκε και άλλο εγχειρίδιο από τη βιβλιοθήκη του, όπως το μυθολογικό λεξικό του William Smith.⁹ Προσθέτει, επίσης, ότι ο ποιητής αναζητώντας την ιστορική ακρίβεια και έχοντας στα αρχεία του τον Οδηγό του Βρετανικού Μουσείου (στην έκδοση του 1897), ή συμβουλευόμενος μία από δύο εκδόσεις του *Historia Numorum* στο αγγλικό πρωτότυπο, με την οποία ήλθε σε επαφή το 1918 ή το 1919 (σ. 235),¹⁰ ή την ελληνική έκδοση του έργου, σε επιμέλεια και μετάφραση του I. N. Σβορώνου (σ. 256), προχώρησε, κάποια χρόνια αργότερα, σε διόρθωση του πρώτου και του τεσσαρακοστού πέμπτου στίχου, γράφοντας «τετράδραχμο» αντί για «χρυσή μονέδα». Επισημαίνοντας, επομένως, ότι η καβαφική εικόνα από το αρχαίο τετράδραχμο συνιστά μία ποιητική επιφάνεια που ανακαλεί τα αισθητικά γνωρίσματα της μορφής του Οροφέρνη, ο συγγραφέας καθιστά σαφές ότι ο ποιητής επικεντρώνεται όχι στην πολιτική συμπεριφορά του λησμονημένου ιστορικού προσώπου αλλά στην υβριδική πολιτισμική του ταυτότητα ως *μια μνήμη αισθητική αγοριού της Ιωνίας* (στ. 48). Στο επόμενο κεφάλαιο («How to Read an Ancient Coin in the Early 1900s», σσ. 43-76), διευρύνοντας τον ορίζοντα της έρευνάς του, υπεισέρχεται στις αρχαιογνωστικές χαρακτηριστικά αλλά και σύγχρονες του ποιητή φυσιογνωμικές θεωρίες και ερμηνείες, που επηρέασαν καθοριστικά την τεχνική του. Στο πλαίσιο αυτό, εκτός από την ανάλυση της νομισματικής αποτύπωσης του Οροφέρνη, επεκτείνεται και στον σχολιασμό καβαφικών ποιημάτων που αντλούν την έμπνευσή τους από αρχαία νομίσματα, εικόνες ή αντικείμενα όπως τα: «Φιλέλλην» (1906, 1912), «Λάνη τάφος» (1916, 1918), «Τεχνουργός κρατήρων» (1903, 1912, 1921). Μάλιστα, στο τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας («What Is a “Poet-Historian”?» σσ. 77-98), ο συγγραφέας καθιστά περισσότερο εναργή την ποιητική μετουσίωση της ιστορίας. Παραπέμποντας και σε άλλες ιστορικές μελέτες της εποχής του ποιητή, τις οποίες προφανώς γνώριζε,¹¹ καθώς και στην έρευνα των ειδικών του καβαφικού έργου, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι ο ποιητής ήταν εξοικειωμένος με τον όγκο των αρχαίων πηγών αλλά και των ιστορικών προσεγγίσεων που αφορούν στον βίο του Οροφέρνη (σσ. 81 κ.ε.). Εξάλλου η μοίρα των μελών των βασιλικών οίκων της περιοχής έχει βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Κ. Π. Καβάφη όπως προκύπτει και από τη σύνθεση των ποιημάτων «Δημητρίου Σωτήρος (162-150 π.Χ.)», «Η δυσσαρέσκεια του Σελευκίδη», «Η εύνοια του Αλέξανδρου Βάλα», κ.ά. Συνακόλουθα, στη συμπερασματική του πρόταση ο συγγραφέας καταλήγει στη διαπίστωση ότι η καβαφική εικόνα του Οροφέρνη, η οποία είναι εν μέρει συμβατή με τα ιστορικά συμφραζόμενα, συνιστά ποιητική επιλογή. Αντίθετα από τις αποσπασματικές πληροφορίες των αρχαίων πηγών και των σύγχρονων του ποιητή ιστορικών, η πρωταγωνιστική μορφή του ποιητικού νομίσματος είναι αυτή ενός νέου που *απέτυχεν οικτρά κι εξουδενόθη* (στ. 40), αφού *μια χάρι αφήκε απ’ τα ωραία του νειάτα, / απ’ την ποιητική εμορφιά του ένα φως,*

⁸ Πρβλ. τον ένθετο πίνακα ανάμεσα στις σελίδες 124 και 125 του έργου του Bevan (1902) Pl. 3.1. Για τον Οροφέρνη, στο ίδιο, σσ. 157, 205-209.

⁹ Smith (1880). Το Λεξικό απόκειται στη βιβλιοθήκη του Καβάφη, βλ. Καραμπίνη-Ιατρού (2003).

¹⁰ Head (1887).

¹¹ Για παράδειγμα, Mommsen (1863)· Bouché-Leclercq (1913-1914).

/ μια μνήμη αισθητική αγοριού της Ιωνίας (στ. 46-48). Τέλος, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι η καβαφική τεχνική υπεισέρχεται στην αποκρυπτογράφηση έργων τέχνης και ερωτικών επιθυμιών που έχουν χαθεί στα έγκατα της ιστορίας και δεν θα ήταν, άλλως, προσιτά στο κοινωνικό παρόν (σ. 95).

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου («Cavafy Reads Inscriptions», σσ. 99-168) είναι αφιερωμένο στην ερμηνεία δύο πλαστών επιγραφικών συνθέσεων. Στην πρώτη («“Caesarion” as Palimpsest», σσ. 101-136)¹² γίνεται λόγος για μια ιδιότυπη πολιτική μορφή: πρόκειται για τον Πτολεμαίο ΙΕ΄, γνωστό και ως Καισαρίωνα, γιο της Κλεοπάτρας Ζ΄ και του Ιουλίου Καίσαρα,¹³ που γεννήθηκε το 47 ή το 44 π.Χ., συμβασίλευσε με την Κλεοπάτρα Ζ΄ έως το 30 π.Χ. και δολοφονήθηκε αμέσως μετά την ήττα του Αντωνίου στο Άκτιο. Η διορατική προσέγγιση του συγγραφέα στην ερμηνεία του «καβαφικού» Καισαρίωνα με ώθησε στον πειρασμό να υπεισέλθω στο οικοδόμημα των γνωστών, στη δική μας εποχή, αρχαιολογικών και λογοτεχνικών μαρτυριών που μνημονεύουν την «ιστορική» παρουσία του Κασαρίωνα κατά την ταραχώδη εποχή των τελευταίων Λαγιδών. Χωρίς να εξαντλήσω τον κατάλογο των πληροφοριών αυτών, ο οποίος ορθώς δεν εμπίπτει στο ερευνητικό πρόγραμμα του Τάκη Καγιαλή, θα επιχειρήσω μια συνοπτική ανασκόπηση των σωζόμενων δεδομένων που παρέχουν πολύτιμο υλικό για την κατανόηση της τραγικής μορφής του νεαρού διαδόχου. Στο πλαίσιο αυτό ξεχωριστή θέση κατέχουν οι μαρτυρίες που μνημονεύουν την παρουσία του Καισαρίωνα στα ιερά γέννησης, γνωστά ως *mammisi*,¹⁴ όπου πιστοποιούνται και κατοχυρώνονται η βασιλική αλλά και η θεϊκή καταγωγή του νεαρού κληρονόμου. Η παράδοση αναφέρει τη μυθική γέννηση του Πτολεμαίου ΙΕ΄, ο οποίος ταυτίζεται με τον θεό Ώρο¹⁵ από την Κλεοπάτρα-Ίσιδα,¹⁶ παρουσία του θεού Ρα¹⁷ στο ιερό της γέννησης στην Έρμωνθη κοντά στη Θήβα (Άνω Αίγυπτος).¹⁸ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί η ανάγλυφη αναπαράσταση του γιου και της μητέρας, όπου η Κλεοπάτρα φέρει το στέμμα της Ίσιδας και ο Καισαρίων το διπλό φαραωνικό στέμμα, στο εξωτερικό του νότιου τείχους του ιερού της Άθωρ ή Αθώρος¹⁹ στα Δένδρα (αρχαία Τέντυρα ή Τεντυρίς, Στράβων 17.1.44), στη Νό-

¹² Πρβλ. και τις πρώιμες εκδοχές της μελέτης, Καγιαλής (2018)· Kayalis (2019).

¹³ Η συζήτηση για την πατρότητα του νεαρού διαδόχου έχει ήδη απασχολήσει τους ιστοριογράφους της εποχής. Πρβλ. Πλούταρχος, *Βίος Καίσαρος* 49. 19, *Βίος Αντωνίου* 54.4, Σουητώνιος, *Divus Julius* 52.1-2, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 47.31.5, Νικόλαος Δαμασκηνός, *FGrHist* 90 F 130.20, κ.ά. Βλ. Hölbl (1994) 213-214, 219, 224· Deininger (2000)· Rolley (2006) 164-175· Eller (2011)· Puyadas Rupérez (2016) 84-101· Toher (2017) 289 κ.ε· Carponi (2021) 45 κ.ε., 71 κ.ε.

¹⁴ Όρος που έχει καθιερωθεί από τους αδελφούς Jean-François Champollion και Jacques-Joseph Champollion-Figeac. Βλ. Champollion (1868) 143, 159, 169 κ.ε. και Champollion-Figeac (1876), 55 κ.ε., 252 κ.ε.

¹⁵ Βλ. Goudchaux (2001) ιδ. 138 κ.ε.· Ashton (2009) 109.

¹⁶ Η παρουσίαση της σύνολης συζήτησης σχετικά με τον ρόλο της Κλεοπάτρας Ζ΄ δεν εγγράφεται στους στόχους της παρούσας μελέτης. Βλ. ενδεικτικά, Fischer-Bovet (2015). Για την ταύτιση της Κλεοπάτρας με την Ίσιδα ήδη από το 51 π.Χ., βλ. Minas (2005) ιδ. 150 κ.ε.· Cauville (2016) 289-303· Pfeiffer (2021)· Minas-Nerpel (2022)· Gkikaki (2021) ιδ. 80 κ.ε.

¹⁷ Thiers (2021).

¹⁸ Μολονότι το ιερό έχει καταστραφεί μετά το 1861 οι φωτογραφίες και τα σχέδια των πρώτων αρχαιολογικών αποστολών έχουν διασώσει πολύτιμες πληροφορίες (για παράδειγμα, για τη γέννηση του Καισαρίωνα, βλ. LD IV, 60 και Gauthier (1916) 417). Για τη συζήτηση σχετικά με το ιερό στην Έρμωνθη, βλ. Daumas (1958) 97 κ.ε. Και πρόσφατα, Moine (2015) 39-152· Rutica (2017)· Thiers (2019) και Carponi (2021) 59. Οι αρχαιολογικές έρευνες συνεχίζονται υπό τη διεύθυνση του Thiers, βλ. <http://www.montpellier-egyptologie.fr/ermant>.

¹⁹ Βλ. Cauville (2002)· της ίδιας (2007).

τιο Αίγυπτο.²⁰ Η ένταξη του Καισαρίωνα στο πολιτικό και λατρευτικό περιγράμμα των Λαγιδών²¹ επιβεβαιώνεται και από επιγραφικές μαρτυρίες που χρονολογούνται από το 44 π.Χ. έως τον θάνατό του. Εδώ μπορεί κανείς να αναφερθεί στην παρουσία του Καισαρίωνα ως γιού της Κλεοπάτρας στην ιερογλυφική επιγραφή της στήλης από τη Μέμφιδα του 43 π.Χ.²² Ανάλογη τεκμηρίωση διαπιστώνεται και στις μαρτυρίες που πιστοποιούν τους πλήρεις δυναστικούς τίτλους μητέρας και γιου, υπό το σύννηθες λογότυπο: *Βασίλισσα Κλεοπάτρα θεά Φιλοπάτωρ και βασιλεύς / Πτολεμαῖος ὁ καὶ Καῖσαρ θεὸς Φιλοπάτωρ καὶ / Φιλομήτωρ*. Οι τίτλοι αυτοί απαντώνται στο διπλό βασιλικό πρόσταγμα από την Ηρακλεόπολη του 43/42 ή 42/41 π.Χ.,²³ όπως και στην επιγραφή σε στήλη, προερχόμενη από την περιοχή του Καρνάκ, που βρίσκεται στο Μουσείο του Τορίνο.²⁴ Οι ίδιοι τίτλοι μνημονεύονται και σε ορισμένες ακόμη επιγραφικές μαρτυρίες όπως αυτή της στήλης από το Φαγιούμ, μεταξύ 44-30 π.Χ.,²⁵ ή από την Τέω του 33-32 π.Χ.²⁶ Κι ενώ οι τίτλοι του Πτολεμαίου ΙΕ' παραμένουν αμετάβλητοι, ελαφρά απόκλιση παρουσιάζει ο κορμός των τίτλων της Κλεοπάτρας, στους οποίους προστίθεται και ο όρος *Νεωτέρα*. Ενδεικτικό της νέας τάσης είναι το κείμενο επιγραφής από την Ηρακλεόπολη ίσως του 36/35 ή του 35-34 π.Χ.²⁷ καθώς και άλλο από επιγραφή που βρέθηκε το 1994 στο ιερό του Ηρακλή στην Αμαθούντα της Κύπρου²⁸ (στ. 1-6, [B]ασιλευόντων [Κλεοπάτρας] / [θ]εῶς νεωτέρ[ας Φιλοπάτορος] [καὶ] τοῦ υἱοῦ Πτολεμα[ίου] / [τοῦ κ]αὶ Καίσαρος θεοῦ / [Φι]λοπάτορος καὶ Φιλομή-/ [τορ]ος (ἔτους) <ζ>). Από την Κύπρο, που τελούσε υπό ρωμαϊκή εποπτεία ήδη από το 58 π.Χ.,²⁹ προέρχεται και μία σειρά πήλινων

²⁰ Η ανοικοδόμηση του ιερού, για το οποίο οι αρχαιολογικές έρευνες συνεχίζονται, είχε αρχίσει το 54 π.Χ. από τον πατέρα της Κλεοπάτρας, τον Πτολεμαίο ΙΒ' τον Αυλητή (88-51 π.Χ.), και ολοκληρώθηκε από τον Οκταβιανό. Ωστόσο, η ακριβής χρονολόγηση, πιθανώς μεταξύ 42-30 π.Χ., της συγκεκριμένης αναπαράστασης δεν είναι δυνατή. Βλ. Daumas (1959)· Richter (2016) 245 κ.ε.· Puyadas Rupérez (2016) 91 κ.ε.

²¹ Μνεία του ονόματος του Καισαρίωνα διαπιστώνεται και σε βασιλική δέλτο του 40 π.Χ. από την Κοπτό (Lyon Musée des Beaux-Arts E 501-1740 και E 501-1741 = Musée Guimet Lyon 1508 και 1509). Βλ. Weill (1912)· Traunecker (1992) 320 κ.ε.· Gabolde & Galliano (2000) 25, αρ. 6· Puyadas Rupérez (2016) 116.

²² UC14357 (= TM 113111). Η επιτάφια στήλη της μουσικού κόρης του ιερέα της Μέμφιδας βρίσκεται στο Petrie Museum of Egyptian Archaeology του Λονδίνου. Βλ. Carroni (2021) 46, 62, πίν. 4.

²³ Ο πάπυρος C. *Ord.Ptol.* 75-76 (= TM 6949), που φυλάσσεται στο Μουσείο του Καΐρου (αρ. 45236), δημοσιεύτηκε από τον Lefebvre (1913). Βλ. και Bingen (1995)· Käppel (2021) 410 κ.ε.

²⁴ Το δίγλωσσο ψήφισμα του 39 π.Χ., αφιερωμένο στον στρατηγό Καλλίμαχο, βρίσκεται στο Μουσείο του Τορίνο, αρ. 1763 (OGIS 1 19=CPI 387=TM 6325). Για τον πλήρη σχολιασμό της επιγραφής, την οποία αντίκρυσε ο Champollion στο Τορίνο (Jean-Francois Champollion, *Papyrus egyptiens historiques du Musée Royal de Turin. Extrait des Lettres*, Paris, Imprimerie de Fain 1824) και μνημονεύτηκε, μεταξύ των άλλων, από τον Peyron (1830) και τον Strac (1897) 272, αρ. 157, βλ. Rossini (2022).

²⁵ Η στήλη από την Κροκοδείλων πόλιν του Φαγιούμ (IFay1.14 (= CPI 266 = TM 6631), αφιερωμένη στην Κλεοπάτρα και τον Καισαρίωνα, φυλάσσεται στο Αιγυπτιακό Μουσείο του Καΐρου (αρ. 40720). Βλ. Lefebvre (1908)· Bernard (1975) 45-47, αριθ. 14, πίν. 12· Heinen (2009) 244-248. Σκεπτικός με την ταύτιση των προσώπων εμφανίζεται ο Ali Radwan (2013).

²⁶ SEG 61.978. Βλ. Jones (2020)· Peftuloglu (2021 / 2022) 67 κ.ε.

²⁷ BGU 14 236 = TM 3996. Βλ. Bingen (1999).

²⁸ SEG 47.1866 (στο Μουσείο Λευκωσίας, RR 1572/98) με ασαφή χρονολόγηση. Βλ. Muccioli (2004), γύρω στο 43-42 π.Χ.· Michel (2020) 145 κ.ε. και σ. 211, αρ. 82, γύρω στο 31 π.Χ.· Carroni (2021) 59.

²⁹ Από το 58 έως το 48 π.Χ. η Κύπρος αποτελούσε ρωμαϊκή επαρχία, το 48 π.Χ. δόθηκε από τον Καίσαρα στα τέκνα του Πτολεμαίου ΙΒ' και ακολούθως στην Κλεοπάτρα Ζ' και στον γιο της, τον

σφραγισμάτων νομισμάτων που φέρουν τη μορφή του Καισαρίωνα.³⁰ Οι εκτυπώσεις αυτές έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού καταγράφουν την ηλικιακή ανάπτυξη του Καισαρίωνα και τη μετάβασή του από την παιδική στην πρώιμη εφηβική ηλικία. Στον γεωγραφικό ορίζοντα της Κύπρου εγγράφονται και ορισμένα νομίσματα, με πιο γνωστό το χάλκινο νόμισμα από την Πάφο³¹ όπου εικονίζεται η Κλεοπάτρα Ζ΄ ως Αφροδίτη κρατώντας στην αγκαλιά τον Πτολεμαίο ΙΕ΄ υπό τη μορφή φτερωτού Έρωτα. Και αν η σχέση της Κλεοπάτρας με την Αφροδίτη στην Αίγυπτο δεν μας εκπλήσσει, λαμβάνοντας υπόψη μας την ταύτισή τους τουλάχιστον από το 44 π.Χ.,³² εντύπωση προκαλεί η ένταξη στη σύνολη ερωτική εικόνα και του Καισαρίωνα, γεγονός που προφανώς οφείλεται στη μακρά παράδοση της λατρείας της Αφροδίτης στη νήσο της Κύπρου. Η επίδραση της ερωτικής αυτής ατμόσφαιρας είναι αισθητή στη ρωμαϊκή ποίηση³³ και τέχνη όπως προκύπτει από τοιχογραφία στο δωμάτιο 11 της οικίας του Marcus Fabius Rufus στην Πομπηία της Ιταλίας, όπου η Κλεοπάτρα Ζ΄ απεικονίζεται ως Venus Genetrix και ο Καισαρίων ως Cupido.³⁴

Δύο ακόμη σωζόμενα νομίσματα μαρτυρούν τη διάχυση της παρουσίας του Καισαρίωνα στην Κύπρο,³⁵ επαρχία, η οποία είχε απονεμηθεί το 34 π.Χ. από τον Αντώνιο στον νεαρό διάδοχο, σύμφωνα με τις αφηγήσεις που αναφέρονται στη γνωστή τελετή των δωρεών. Πρόκειται για τη λαμπρή και πολυτελή εκδήλωση που έλαβε χώρα ενώπιον του συγκεντρωμένου πλήθους στο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας και όπου ο Αντώνιος αναγόρευσε την Κλεοπάτρα βασίλισσα της Αιγύπτου, της Κύπρου και της Λιβύης και της Κοίλης Συρίας, με βασίλεα των βασιλέων ή συμβασιλεύοντα τον Καισαρίωνα,³⁶ ενώ στους γιους που είχαν γεννηθεί από την ένωσή του με την Κλεοπάτρα απένειμε στον μεν Αλέξανδρο την Αρμενία, τη Μηδία και τη χώρα των Πάρθων, στον δε Πτολεμαίο τη Φοινίκη, τη Συρία και την Κιλικία. Τόσο οι αναλυτικές περιγραφές των ιστοριογραφικών αφηγήσεων όσο και οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις του σχετικού επεισοδίου επισημαίνουν τη σπουδαιότητα της τελετής,³⁷ η οποία φέρνει στο προσκήνιο, μέσω των αναλογιών της με ελληνιστικές πομπές διακρινόμενες από θεατρικά γνωρί-

---

Πτολεμαίο ΙΕ΄. Το 34 π.Χ. ο Αντώνιος επιβεβαίωσε τη ρωμαϊκή κυριαρχία αποδίδοντας την Αίγυπτο και την Κύπρο στην Κλεοπάτρα και τον Καισαρίωνα σύμφωνα με την τελετή των δωρεών (παρακάτω σημ. 37). Βλ. Puyadas Rupérez (2016) 87 κ.ε.· Cayla (2017)· Michel (2020), 30 κ.ε.

³⁰ Βλ. Kiss (2005)· Kyrielleis (2015) 41-42· Michel (2020) 148· Χουλιάρης (2023) 95 κ.ε., 121 κ.ε.

³¹ *RPC I*, 3901. Για την περιγραφή του νομίσματος, βλ. Σβορώνος (1904-1908) τόμ. 2, 312, αρ. 1874, και τόμ. 3, 26, πίν. 62. Βλ. και Anastasiades (2009) ιδ. 264-267 και πίν. 3· Connely (2009) ιδ. 85 κ.ε.· Michel (2020) 146 κ.ε.

³² *P.Oxy.* 14.1629, στ. 7 = TM 5255.

³³ Barchiesi (2021).

³⁴ Walker (2008).

³⁵ Σε χάλκινο νόμισμα από αταύτιστη πηγή (*RPC I*, 578, αρ. 3902) στην οπίσθια όψη απεικονίζονται δύο αετοί με κεραυνό προς τα αριστερά, κάτω από το δεξί φτερό του αετού σκήπτρο και επιγραφή ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, στο πεδίο δεξιά ΚΥΠΡ. Επίσης σε χάλκινο νόμισμα (*RPC I*, 578, αρ. 3903) στην οπίσθια όψη απεικονίζεται αετός σε κεραυνό, κάτω από το δεξί φτερό κλαδί φοίνικα προς τα αριστερά επιγραφή ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, στο πεδίο δεξιά ΚΥΠΡ.

³⁶ Σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 49.41. 1-3 και 47.31.4-5) ο τίτλος βασιλεύς τῶν βασιλέων αποδίδεται στον Καισαρίωνα, ενώ ο Πλούταρχος (*Βίος Αντωνίου* 54. 5-9) σημειώνει ότι ο ως άνω τίτλος χαρακτηρίζει τους γιους της Κλεοπάτρας και του Αντωνίου (Αλέξανδρο και Πτολεμαίο) και ότι ο Καισαρίων θεωρείται συμβασιλεύς της Κλεοπάτρας.

³⁷ Για την ερμηνεία της τελετής, παρά τις μικροδιαφοροποιήσεις των ιστοριογράφων (Πλούταρχος, *Βίος Αντωνίου* 54.5-9, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 49.41.1-2, κ.ά.), βλ. Strootman (2010)· Puyadas Rupérez (2016) 130-133· Sales (2018)· Capponi (2021) 114-118· Dechevez (2020-2021) 113 κ.ε.· του ίδιου (2022), ιδ. 104 κ.ε.

σματα,³⁸ τα κληρονομικά δικαιώματα των τελευταίων Λαγιδών, τα οποία επέσυραν την μήνιν των Ρωμαίων και οδήγησαν τελικά στη εξάλειψή τους. Η μοίρα αυτή πορεία του Καισαρίωνα και οι σχέσεις του με τη Ρώμη καθόρισαν και τη συνέχεια της βραχύβιας ζωής του, για τον οποία παραδίδονται, στο εξής, ελάχιστες πληροφορίες, όπως είναι, για παράδειγμα, η εγγραφή του στους εφηβικούς καταλόγους.³⁹ Όσο για τις γλυπτικές απεικονίσεις της μορφής του, το πεδίο είναι ιδιαίτερα γόνιμο, θέμα που η καβαφική κριτική δεν αξιολόγησε ιδιαίτερα, αν και η γλυπτική μνημείωση του Καισαρίωνα στο ποίημα «Τυανεύς γλύπτης», που γράφτηκε μεταξύ των ετών 1893 και 1903 και δημοσιεύτηκε το 1911 (στ. 13), είναι σαφής. Πέρα από τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα που δεν έχουν επιβεβαιωθεί λόγω των διχογνωμιών των μελετητών σχετικά με την ταυτοποίησή τους,⁴⁰ αξίζει να μνημονεύσουμε την κεφαλή που βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια,⁴¹ το άγαλμα ενός αγοριού έξι ετών περίπου του 1^{ου} π.Χ.-1^{ου} μ.Χ. αιώνα, που βρέθηκε το 2001 και εκτίθεται στο Musée de l'Éphèbe στο Car d'Agde,⁴² και πιθανώς απεικονίζει τον Καισαρίωνα, καθώς και το άγαλμα που βρέθηκε στην Ιεράπετρα και φυλάσσεται στο Μουσείο του Ηρακλείου.⁴³ Τέλος, μία στήλη από την Κοπτό, με ημερομηνία 21 Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ., δηλαδή 19 ημέρες μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, με δύο αναφορές στον Καισαρίωνα, αναδεικνύει τη σημαντική του θέση έστω και μετά την ήττα του βασιλικού οίκου των Πτολεμαίων.⁴⁴

Η μοίρα, επομένως, του νεαρού κληρονόμου, ο οποίος δεν θα αναρρηθεί στην εξουσία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έχει μεγαλύτερη σημασία από όσο νομίζουμε. Έτσι, μολονότι παραμένει ασαφής η ημερομηνία του θανάτου του,⁴⁵ η παράδοση αναφέρεται στο τέλος του πολιτικού αντιπάλου της Ρώμης ως αποτέλεσμα της συμβουλής του φιλοσόφου Άρειου Διδύμου στον Οκταβιανό, θετό γιο του Καίσαρα, ότι «Δεν είναι καλό πράγμα η Πολυκαισαρή» (Πλούταρχος, *Βίος Άντωνίου* 81.4).

Έχοντας υπόψη μας τις προηγούμενες αρχαιολογικές και ιστοριογραφικές μαρτυρίες, μπορούμε να κατανοήσουμε ευκρινέστερα την επιχειρηματολογία του Τάκη Καγιαλή, που επικεντρώνεται στο πώς ο Κ. Π. Καβάφης διαχειρίζεται τον μύθο του Καισαρίωνα, σε ένα ποίημα που πρωτογράφηκε τον Δεκέμβριο

³⁸ Chaniotis (2013).

³⁹ Πλούταρχος, *Βίος Άντωνίου* 71.3, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.6, 1-2.

⁴⁰ Για το σύνολο των γλυπτικών συνθέσεων που θεωρούνται ότι παραπέμπουν στη μορφή του Καισαρίωνα καθώς και για τη συζήτηση σχετικά με την ταυτοποίησή τους, βλ. Ashton (2009) 110· Herklotz (2007), 86 κ.ε.· Stanwick (2010) 79 κ.ε.· Puyadas Rupérez (2016) 96 κ.ε.· Derbala (2023).

⁴¹ Η κεφαλή από γρανίτη, που πιστεύεται ότι αναπαριστά τον Καισαρίωνα και βρέθηκε το 1998 στο ανατολικό λιμάνι της Αλεξάνδρειας από γάλλους αρχαιολόγους κατά τη διάρκεια υποβρύχιων ερευνών υπό τη διεύθυνση του Franck Goddio σε συνεργασία με το Υπατο Συμβούλιο Αρχαιοτήτων της Αιγύπτου, φυλάσσεται στο ανακαινισμένο Ελληνικό-Ρωμαϊκό Μουσείο της Αλεξάνδρειας (Graeco-Roman Museum, αρ. 1015). Βλ., μεταξύ άλλων, Goddio (1998) 50, 176-178· Ashton (2006) 34, αρ. 446, σ. 311, αρ. 446· της ίδιας (2003) 29-31 και (2004) 15-40· της ίδιας (2005), αρ. 463· Goddio (2010) 106-107· Savvopoulos (2012) 184, αρ. 88· Serry (2015) 289, 338· Magdy (2017) ιδ. 89-90.

⁴² British Museum, αρ. 2887. Βλ. Mille, Rossetti, Rolley (†), Formigli & Pernot (2012) 238-294, ιδ. 243-266.

⁴³ Frier (2010) 29, σημ. 97· Moreno (2016).

⁴⁴ British Museum EA 1325. Βλ. Roller (2010) 142 κ.ε.· Puyadas Rupérez (2016) 116.

⁴⁵ Πλούταρχος, *Βίος Άντωνίου* 81.2-82.1, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 41.15.5, Σουητώνιος, *Augustus* 17.1.

του 1914 με τον τίτλο «Πτολεμαίου Καίσαρος» και ξαναγράφηκε και δημοσιεύτηκε σε δεύτερη εκδοχή το 1918. Συνεπώς προς τους ερμηνευτικούς του στόχους, ο συγγραφέας παρακολουθεί τον όγκο της ερευνητικής παραγωγής των καβαφιστών, υπενθυμίζει ότι ο Κ. Π. Καβάφης είχε στη βιβλιοθήκη του τον *Βίο του Αντωνίου του Πλουτάρχου*⁴⁶ όπου παρατίθεται η γνωστή φράση «Πολυκασαρή», η οποία θησαυρίζεται ως λήμμα και στο *Greek Lexicon* του Ευαγγελινού Αποστολίδη Σοφοκλή, που επίσης σώζεται στη βιβλιοθήκη του ποιητή.⁴⁷ Προσθέτει δε ότι για τις συνθήκες του θανάτου του Καισαρίωνα ο Κ. Π. Καβάφης πιθανότατα άντλησε και από τη μελέτη του Auguste Bouché-Leclercq,⁴⁸ ενώ για τον βίο του θα μπορούσε να είχε καταφύγει στον Δίωνα Κάσσιο, τον Σουητώνιο και τον Πλούταρχο (σ. 105).⁴⁹ Επισημαίνει, επίσης, ότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο ποιητής γνωρίζει τις ιστοριογραφικές μαρτυρίες σχετικά με την τελετή των δωρεών, δεδομένου ότι την αποδίδει με το δικό του μοναδικό τρόπο στο ποίημα «Άλεξανδρινοί Βασιλείς», που γράφτηκε τον Μάιο του 1911 και δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1912. Εδώ (στ. 3, 12-19, 27-29), ο τελευταίος απόγονος της αλεξανδρινής ηγεμονικής τάξης καλύπτεται με τα ομοερωτικά και ηδονικά οράματα του ποιητή (σσ. 188 κ.ε.).

Ακολουθως, αξιοσημείωτη είναι η συμβολή του συγγραφέα στην επισήμανση της μακράς λοχοτεχνικής παραγωγής που αφορά στον Καισαρίωνα, η μορφή του οποίου προβάλλονταν σε πλήθος εκλαϊκευτικών βιογραφιών της Κλεοπάτρας, σε αιγυπτιολογικά αναγνώσματα (σσ. 106 κ.ε.) καθώς και σε ένα σύνολο λογοτεχνικών προγόνων με ομοφυλοφιλικά χαρακτηριστικά (σσ. 113 κ.ε.). Αναδεικνύοντας την πλούσια λογοτεχνική παράδοση που αφορά στην ομοερωτική ποίηση με επίκεντρο τη μορφή του Καισαρίωνα, ο συγγραφέας αναιρεί την κρατούσα έως σήμερα άποψη ότι επρόκειτο για περιθωριακή προσωπικότητα και ισχυροποιεί την πρότασή του σχετικά με τη γνώση και χρήση εκ μέρους του ποιητή επιγραφικών μαρτυριών και ιστορικών συμφραζομένων. Μάλιστα, η πρωτότυπη θέση του Τάκη Καγιαλή έγκειται στο τελικό συμπέρασμα, ότι δηλαδή η συγκεκριμένη επιγραφική προσέγγιση του Καισαρίωνα αποτελεί επινόηση του ποιητή, ο οποίος αποδίδει με σχολαστική ακρίβεια και ρητές παραπομπές την ατμόσφαιρα μιας άλλης εποχής. Θεωρεί δε, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, ότι πρότυπο και άμεση πηγή για την επιλογή αυτή αποτελεί η μελέτη του J. P. Mahaffy, από τον οποίο ο ποιητής δανείστηκε για την οικοδόμηση του αφηγηματικού προσώπου μιας αρχαιογνωστικής αυθεντίας, όχι μόνο τις επιγραφικές πληροφορίες και το αρχαιοδιφικό υλικό που ήταν γνωστό στον ιρλανδό ιστορικό αλλά και τη λογοτεχνική τους επεξεργασία (σσ. 107 κ.ε.). Η πρόταση αυτή ρίχνει νέο φως στην καβαφική έρευνα, καθώς επισημαίνεται η ευρύτητα των επιγραφικών και αρχαιολογικών γνώσεων του J. P. Mahaffy,⁵⁰ γνώσεις οι οποίες ήταν διαθέσιμες στους επαΐοντες της εποχής όπως προκύπτει και από τη

⁴⁶ Βλ. και τις πρόσφατες συμβολές: Αλεξίου (2013)· Rodrigues (2013) 62-74· Stadter (2014) 188-198· Ricks (2019) ιδ. 581 κ.ε.· Paschalis (2020).

⁴⁷ Sophocles (1870) 905.

⁴⁸ Bouché-Leclercq (1903-1907) ιδ. II, 1904, σ. 346.

⁴⁹ Παραπάνω σημ. 13.

⁵⁰ Βλ. Mahaffy (1895) 460 κ.ε. και Mahaffy (1899) 244 κ.ε. Πιο συγκεκριμένα, ο Mahaffy (1985) 460 σημ. 2 αναφέρεται στη στήλη του Τορίνο (παραπάνω σημ. 24), 460 σημ. 2 στο ιερό στα Δένδρα (παραπάνω σημ. 20), 461, σημ. 2, στις θέσεις των ιστοριογράφων σχετικά με τη γέννηση του Καισαρίωνα (παραπάνω σημ. 13), 474 στην τελετή των δωρεών (παραπάνω σημ. 37), κ.ά.

μελέτη του E. R. Bevan, λίγα χρόνια αργότερα.⁵¹ Συνακόλουθα, γίνεται κατανοητή η επίδραση της αιγυπτιομανίας της εποχής στη σύσταση του ποιητικού προϊόντος του αλεξανδρινού δημιουργού, ο οποίος ερειδόμενος στη βαθιά γνώση των γραμματειακών πηγών και των επιγραφών φιλοτεχνεί, μέσω μιας γοητευτικής μορφής, ένα ανθρωπολογικό πλαίσιο επιθυμιών και εξουσίας σε καιρούς που η ανθρωπολογία δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί ως επιστήμη.

Από την περιγραφή της γοητείας του αινιγματικού και μοιραίου απογόνου της πολεμαϊκής ηγεμονικής τάξης, ο συγγραφέας μετακινείται σε μία ακόμη καβαφική παρακαταθήκη. Εδώ, πίσω από την ποιητική αποκατάσταση μιας μισοσβησμένης επιγραφής, η οποία με τη σειρά της δεν υπήρξε ποτέ («Reading As Writing: “Athyr”», σσ. 137-167),⁵² ο Τάκης Καγιαλής φέρνει στο προσκήνιο τον πυκνό ιστό των συστατικών στοιχείων της συγκεκριμένης επιτύμβιας αφιέρωσης. Ομολογουμένως, διαχρονικές ανθρωπολογικές κατηγορίες όπως ο θάνατος, το πένθος, οι τελετουργίες περάσματος, η μοίρα των εφήβων, έτσι όπως μετουσιώνονται από την καβαφική έμπνευση, συνεχίζουν να θέτουν ερωτήματα για τα οποία οι απαντήσεις είτε για τους σύγχρονους μας ιστορικούς της αρχαιότητας είτε για τους κριτικούς της λογοτεχνίας δεν είναι πάντοτε εύκολες. Παρά ταύτα, η ερμηνεία του ποιητικού προϊόντος από τον συγγραφέα εμπλουτίζει το γνωστικό μας πεδίο δεδομένου ότι ο μελετητής αποκαλύπτει με ιδιαίτερη οξυδέρκεια την ικανότητα του ποιητή-αφηγητή στη μεσολαβητική ανάγνωση των πολλαπλών στρωμάτων της επιγραφής του. Καθιστά έτσι ορατό τον τρόπο που εκκοσμικεύονται λατρευτικά δεδομένα εμπνευσμένα από το πολιτισμικό περίβλημα της ελληνιστικής Αιγύπτου, όπως είναι ο έμμεσος υπαινιγμός στη θεά Άθωρ και στις τελετές στα Δένδρα, μέσω της αναφοράς στον Αιγυπτιακό μήνα Αθύρ κατά τον οποίο τοποθετείται ο θάνατος του νεαρού Λεύκιου (σσ. 141 κ.ε.).⁵³ Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας επισημαίνει την εποπτική τεχνική του αρχαιογνωστη-ομιλητή στη χρήση λογοτεχνικών τόπων και γραμματειακών πηγών (Πλουτάρχου, *Περί Ίσιδος και Όσίριδος* 39, *Παλατινή Ανθολογία* 8.383, κ.ά.), παραθέτει τις διατυπωθείσες εικασίες σχετικά με την πιθανή χρήση ενός επιγράμματος του Δέκιμου Μάγνου Αυσόσιου ως λογοτεχνικού προτύπου (σσ. 144 κ.ε.) και διατρέχει όλη τη θεωρητική συζήτηση σχετικά με τις πολλαπλές σημάνσεις του ονόματος του τεθνεώτος νεαρού Λεύκιου, η εγγραφή του οποίου στην πέτρα συμφιλιώνει το επέκεινα με το τώρα και εναποθέτει τη διατήρηση της μνήμης στη συναισθηματική φροντίδα των φίλων (σσ. 151 κ.ε.). Τέλος, ο συγγραφέας καθιστά ευκρινή την τεχνική του ποιητή-αφηγητή στη χρήση παλαιογραφικών συμβόλων και τεκμηρίων αυθεντικότητας της επιτύμβιας αφιέρωσης, τα οποία ανακαλούν πρακτικές του ελληνιστικού και χριστιανικού κόσμου (σσ. 158 κ.ε.). Επιβεβαιώνει μάλιστα, με μέχρι σήμερα αναξιοποίητα αρχειακά τεκμήρια, την άποψη που είχε διατυπώσει πολλά χρόνια πριν ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής (σσ. 141 κ.ε.) ότι το πρότυπο της ποιητικής σύνθεσης ανάγεται στη συλλογή του Gustave Lefebvre.⁵⁴

⁵¹ Bevan (1914) 369 κ.ε. για τα Δένδρα (παραπάνω σημ. 20), 369 κ.ε. για τη στήλη του Τορίνο (παραπάνω σημ. 24), 371 για το πρόσταγμα από την Ηρακλεόπολη (παραπάνω σημ. 23), 376 κ.ε. για την τελετή των δωρεών (παραπάνω σημ. 37), κ.ά.

⁵² Καγιαλής (2020).

⁵³ Γνωστές στον ποιητή μέσω του Mahaffy (1895) 470. Για το ιερό στα Δένδρα, παραπάνω σημ. 20.

⁵⁴ Lefebvre (1907).

Η σύνολη επαγωγική θεώρηση του συγγραφέα συναιρείται στην τελευταία συνιστώσα της μελέτης όπου η δημιουργική αρχαιομάθεια του ποιητή εντάσσεται στην ατμόσφαιρα και στα δημιουργικά ερεθίσματα της εποχής της βρετανικής αυτοκρατορίας (Part III: «Cavafy's Contexts: Antiquity, Desire, Empire», σσ. 169-267). Η επισκόπηση των μεταποικιακών αντιλήψεων σε συνδυασμό με τις σπουδές φύλου και σεξουαλικότητας προάγει τον βηματισμό του Τάκη Καγιαλή («Antique Desires», σσ. 171-208 και «At a Slight Angle to the British Empire», σσ. 209-267),⁵⁵ στην πειστική ερμηνεία των πολιτικών και ηθικών ιδεολογικών κατασκευών της εποχής περί της ανδρικής εκθήλυνσης ως κοινωνικής απειλής. Τα παραδείγματα του Οροφέρνη και του Καισαρίωνα αποτελούν το εφαλτήριο για την κατανόηση της καβαφικής θεώρησης της γοητείας των νεαρών εφήβων, ενταγμένης πλέον στις ομοερωτικές αντιλήψεις των χρόνων του ποιητή. Απομονώνοντας εδώ μία ενδεικτική προσέγγιση των θέσεων σχετικά με την πρόσληψη και αφομοίωση των αρχαιοελληνικών προτύπων, ο σύγχρονός μας ιστορικός θα εγκύψει με περιέργεια στους αναστοχασμούς της εποχής περί του πλατωνικού έρωτα (σσ. 177 κ.ε.) ή περί του δωρικού ιδεώδους όπως διατυπώθηκε από τον Karl Otfried Müller (σσ. 180 κ.ε.),⁵⁶ θέσεις που σήμερα δεν έχουν παρά μόνον ιστοριογραφικό ενδιαφέρον.

Συγκεφαλαιώνοντας τις ευδιάκριτες ενότητες του εγχειρήματος θα έλεγε κανείς ότι η ουσιαστική συμβολή της εμπεριστατωμένης αναδίφησης του Τάκη Καγιαλή δεν έγκειται απλά στην αναθεώρηση και κριτική του προγενέστερου επιστημονικού στοχασμού. Ο συγγραφέας θητεύοντας σε ένα ευρύ φάσμα προβληματισμών που ανακύπτουν από την επανεξέταση των επιγραφικών, νομισματικών, λογοτεχνικών και ιστοριογραφικών τεκμηρίων, απαντά στο κύριο ερευνητικό ερώτημα που έχει θέσει στην εισαγωγή του έργου του: δηλαδή στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα αισθητικά και ιστορικά υλικά θραύσματα της ελληνιστικής αρχαιότητας τροφοδοτούν τη μυθοποιητική έμπνευση του Αλεξανδρινού. Η γοητευτική μορφή του Οροφέρνη αποτυπωμένη πάνω σε ένα νόμισμα, η επιγραφή του Καισαρίωνα και η επιτύμβια μνήμη του Λεύκιου απομακρύνονται από την αρχαιογνωστική τους παράδοση ή την ιστορική τους ταυτότητα και εγγράφονται στο δίκτυο της αρχαιοδιφίας που απασχολεί τον ποιητή. Το άρτιο θεωρητικό υπόβαθρο και η εξονυχιστική χρήση των βιβλιογραφικών αναφορών καθιστούν την απόπειρα του συγγραφέα μια δημιουργική εμπειρία αποκατάστασης και ανάδειξης του ομοερωτικού ποιητολογικού ιστού του Κ. Π. Καβάφη, στο πλαίσιο του ιδεολογικού πνευματικού οικοδομήματος της εποχής του. Έτσι φαίνεται να επαληθεύεται η θέση των Mario Telò και Sarah Olsen, που θεωρούν ότι «θα μπορούσαμε να συλλάβουμε την ερμηνευτική πράξη όχι ως την αδύνατη κατοίκηση μη αναπαραγωγίμων, ιστορικά καθορισμένων πολιτισμικών κωδίκων, αλλά ως μια δημιουργική εμπειρία, κατά την οποία οι χρονικότητες του ερμηνευτικού υποκειμένου και του ερμηνευόμενου έργου τέχνης αποεδαφικοποιούν η μία την άλλη».⁵⁷

⁵⁵ Πρβλ. Kayialis (2021).

⁵⁶ Βλ. Müller (1824). Για την πρόσφατη συζήτηση, βλ. Perono Cacciafoco (2009)· Shnapp-Gourbeillon (2002).

⁵⁷ Πρβλ. Olsen & Telò (2002) 7.

Βραχυγραφίες

BGU: Aegyptische Urkunden aus den Königlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden, I-XX, Berlin, München, Leipzig 1895-2014.

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum 1862 -.

C.Ord.Ptol.: M.Th. Lenger, Corpus des Ordonnances des Ptolémées, Bruxelles 1964 (1980).

CPI: Alan Bowman, Charles Crowther, The Epigraphy of Ptolemaic Egypt, Oxford Studies in Ancient Documents, Oxford, New York: Oxford University Press 2020.

I.Fayoum: E Bernand, Recueil des inscriptions grecques du Fayoum, II, Le Caire 1981.

I.Priene: F. Hiller von Gaertringen, Die Inschriften von Priene, Berlin 1906.

LD: Karl Richard Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien, IV, Berlin 1849-1859 (1901).

OGIS: W. Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, I-II, Leipzig 1903-1905.

P.Oxy.: The Oxyrhynchus Papyri, London 1898-.

RPC: A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 B.C.-A.D. 69), London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale 1992, 2 Vols.

TM: M. Depauw, Trismegistos. An Interdisciplinary Platform for Ancient World Texts and Related Information, Cologne (<https://www.trismegistos.org/>).

UC: London University College, Petrie Museum.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden 1923-.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Ε. (2013). Ο Βίος Ἀντωνίου του Πλουτάρχου και το Ἀπολείπειν ὁ θεὸς Ἀντώνιον του Καβάφη. *Φιλολόγος*, 151, 44-57.
- Anastasiades, A. (2009). Two Ptolemaic Queens and Cyprus: Iconographic Issues. *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, 39 (*Actes du colloque Chypre à l'époque hellénistique et impériale. Recherches récentes et nouvelles découvertes, Université Paris Ouest-Nanterre et Institut National d'Histoire de l'Art Nanterre-Paris 25-26 septembre 2009*) 259-270.
- Ashton, S.-A. (2003). *The Last Queens of Egypt*. Harlow.
- Ashton, S.-A. (2004). The Egyptian Tradition. In A. Hirst, M. Silk (Eds.), *Alexandria Real and Imagined* (pp. 15-40). Aldershot.
- Ashton, S.-A. (2005). *Roman Egyptomania*.
- Ashton, S.-A. (2006). Tête colossale de Césarion. In F. Goddio, D. Fabre (Eds.), *Trésors engloutis d'Égypte*, catalogue d'exposition, Grand Palais 2006-2007.
- Ashton, S.-A. 2009. *Cleopatra and Egypt*. John Wiley & Sons.
- Barchiesi, A. (2021). A Night in Cyprus (Verg. *Aen.* 1.657-697). In E.E. Prodi, S. Vecchiato (Eds.), *ΦΑΙΔΙΜΟΣ ΕΚΤΩΡ*. *Studi in onore di Willy Cingano per il suo 70° compleanno, Antichistica 31 / Filologia e letteratura 4* (pp. 446-455) Ca'Foscari.
- Bernand, E. (1975) *Recueil des Inscriptions Grecques du Fayoum*, Tom. I.
- Bevan, E.R. (1902). *The House of Seleucus*, Vol. II, Edward Arnold.
- Bevan, E.R. (1914). *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, (1927, Chicago, Ares 1968, 1989, 2015).
- Bingen, J. (1995). Les ordonnances royales *C.Ord.Ptol.* 75-76 (Héracléopolis, 41 avant J.-C.). *Chronique d'Égypte*, 70, 1995, 206-218 (= Two Royal Ordinances of the First Century and the Alexandrians. In J. Bingen, R.S. Bagnall, 2007. *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture. Hellenistic Culture and Society* (pp. 141-154) University of California Press.
- Bingen, J. (1999). Cléopâtre VII Philopatris. *Chronique d'Égypte*, 74, 118-12 (= J. Bingen, R. S. Bagnall (2007). *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture. Hellenistic Culture and Society* (pp. 57-62) University of California Press.
- Bouché-Leclercq, A. (1913-1914). *Histoire des Séleucides (323-64 avant J.-C.)*.
- Bouché-Leclercq, A. (1903-1907). *Histoire des Lagides I: Les cinq premiers Ptolémées (323-181 avant J.-C.)*, II: *Décadence et fin de la dynastie (181-30 avant J.-C.)*, III-IV: *Les institutions de l'Égypte ptolémaïque*.
- Cantilena, R. (2020). Oroferne a Priene: a proposito degli usi rituali della moneta greca. *La Parola del Passato*, 75.1-2, 335-355.
- Capponi, L. (2021). *Cleopatra*. GLF editori Laterza.
- Cauville, S. (2002). *Dendara: les fêtes d'Hathor, Orientalia Lovaniensia analecta*. Peeters Publishers 1.
- Cauville, S. (2007). *Dendara XII. Les parois extérieures du naos. Textes hiéroglyphiques*, IFAO.
- Cauville, S. (2016). De Cléopâtre-Hathor-Isis à Auguste-Pépi, *Comptes-rendus des séances de l'année-Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 160e année, 1, 289-303.

- Cayla J.-B. (2017). Antoine, Cléopâtre, et les technites dionysiaques à Chypre. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 141.1, 2017, 313-336. <https://doi.org/10.4000/bch.548>.
- Champollion, J.-F. (1868). *Lettres d'Égypte et de Nubie écrites en 1828-1829*.
- Champollion, J.-F. (1824). *Papyrus égyptiens historiques du Musée Royal de Turin. Extrait des Lettres*. Imprimerie de Fain.
- Champollion-Figeac, C.-F. (1876). *Égypte ancienne*. Firmin Didot frères.
- Χανιώτης, Ά. (2016). *Η μακρά ελληνιστική εποχή στην ποίηση του Καβάφη*. ΠΕΚ <https://mathesis.cup.gr>.
- Chaniotis, A. (2013). Processions in Hellenistic Cities: Contemporary Discourses and Ritual Dynamics. In R. Alston, O.M. van Nijf, C.G. Williamson (Eds.), *Cults, Creeds and Contests* (pp. 21-47). Peeters.
- Chaniotis, A. (2018). *Age of Conquests. The Greek World from Alexander to Hadrian (336 BC-AD 138)* Harvard University Press (ελλην. μετ. Μ.Γ. Ευθυμίου, Ά. Χανιώτης (2021). *Η Εποχή των Κατακτήσεων. Ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό 336 π.Χ.-138 μ.Χ.* ΠΕΚ).
- Connelly, J.B. (2009). Hybridity and Identity on Late Ptolemaic Yeronisos. *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes*, 39 (*Actes du colloque Chypre à l'époque hellénistique et impériale. Recherches récentes et nouvelles découvertes, Université Paris Ouest-Nanterre et Institut National d'Histoire de l'Art Nanterre – Paris 25-26 septembre 2009*) 69-88.
- Χουλιάρας, Μ. (2023). *Πτολεμαϊκά πήλινα σφραγίσματα* [Μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων].
- Daumas, F. (1958). *Les mammisis des temples égyptiens*. Annales de l'Université de Lyon 3. Les Belles Lettres.
- Daumas, F. (1959). *Les mammisis de Dendara*. Institut français d'archéologie orientale.
- Dechevez, J. (2020-2021). *La construction de la figure religieuse du souverain à Alexandrie: acteurs, contextes et modalités d'association avec la sphère divine*.
- Dechevez, J. (2022). Des honneurs pour Antoine à Alexandrie: acteurs, espaces, enjeux et démarche. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 222, 99-111.
- Deininger, J. (2000). Kaisarion. Bemerkungen zum alexandrinischen Scherznamen für Ptolemaios xv. *Zeitschrift Für Papyrologie und Epigraphik*, 131: 221-226.
- De Pourcq, M., de Haan, N., & Rijser, D. (2020). *Framing Classical Reception Studies: Different Perspectives on a Developing Field*. Brill.
- Derbala, A., & Abd El Hamid, S. (2023). A portrait of a Ptolemaic prince from Kom el-Louli. *Journal of the General Union of Arab Archaeologists*, 8.2, 1-12.
- Eller, A. (2011). Césarion: controverse et précisions à propos de sa date de naissance. *Historia*, 60.4, 474-483.
- Ersin, H. (2021). The Roman Annexation and Administration of Cyprus. In *Revaluing Roman Cyprus: Local Identity on an Island in Antiquity* (pp. 23-56). Oxford University Press <https://doi.org/10.1093/oso/9780198777786.003.0002>.
- Gabolde, M. & Galliano, G. (2000). *Coptos. L'Égypte antique aux portes du désert: Lyon, musée des Beaux-Arts, 3 février - 7 mai 2000*, Musée des Beaux-Arts de Lyon.

- Gauthier, H. (1916). *Le livre des rois d'Égypte: Recueil de titres et protocoles royaux*, Vol. IV, *De la XXVe dynastie à la fin des Ptolémées*, MIFAO 20, IFAO.
- Γκίκια, Κ. (2020). Τα κρυμμένα αίτια και τα διδάγματα της ιστορίας. Σχόλιο για τον ποιητή ιστορικό Κ. Π. Καβάφη. Στο Γ. Μέριανος & Ν. Σινιόσογλου (Επιμ.), *Στο σταυροδρόμι ιστορίας και λογοτεχνίας. Οκτώ κείμενα* (σσ. 21-41). Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Gkikaki, M. (2021). Some Thoughts on Individuality in the Representations of the Ptolemaic Queens. *Numismatica e Antichità Classiche*, 50, 69-85.
- Goddio, F., Bernard, A. (1998). *Alexandria: the Submerged Royal Quarters*. Periplus.
- Goudchaux, G.W. (2001). Cleopatra's Subtle Religious Strategy. In S. Walker, P. Higgs (Eds.), *Cleopatra of Egypt*, (pp. 128-141). Princeton University Press.
- Fischer-Bovet C. (2015). Cleopatra VII, 69-30 BCE. *Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press.
- Frier, B. (2010). Making History Personal: Constantine Cavafy and the Rise of Rome. In *Window to Greek Culture: C. P. Cavafy Forum*. University of Michigan. Department of Modern Greek.
<https://lsa.umich.edu/content/dam/>
https://lsa.umich.edu/content/dam/modgreek-assets/modgreek-docs/CPC_Frier_Makinghistorypersonal.pdf
- Hawas, Z. & Goddio, F. (Eds.) (2010). *Cleopatra. The Search for the Last Queen of Egypt*, Washington (catalogue d'exposition. Philadelphie, The Franklin Institute).
- Head, B. V. (1887) *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Clarendon Press (ελλην. μετ. Ί.Ν. Σβορώνος, *Ιστορία τῶν νομισμάτων: "Ἦτοι ἐγχειρίδιον ἐλληνικῆς νομισματικῆς, ἐν Ἀθήναις 1898*), βελτ. επαν. Β.Ν. Head, G.F. Hill, G. Macdonald (1911). *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Clarendon Press.
- Heinen, H. (2009). *Kleopatra-Studien: Gesammelte Schriften zur Ausgehenden Ptolemäerzeit*. UVK, UniversitätsVerlag Konstanz.
- Herklotz, F. (2007). *Prinzeps und Pharao: der Kult des Augustus in Ägypten*, Verlag Antike.
- Hölbl, G. (2004). *Geschichte des Ptolemäerreiches Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander Dem Großen bis zur Römischen Eroberung* Günther hölbl. Wiss. Buchges.
- Jones, C.P. (2020). Altars of Cleopatra VII and Ptolemy XV Caesarion at Teos. *Philia*, 6, 85-92.
- Καγιαλής, Τ. (2018). Καισαρίωνες: Οι πολλαπλές γενεαλογίες ενός καβαφικού ποιήματος. *Ποιητική*, 22, 117-147.
- Καγιαλής, Τ. (2020). Το Νόμισμα του Οροφέρνη: αναζητώντας την πηγή του καβαφικού ποιήματος. Στο Ελένη Γκαστή (Επιμ.), *δόσις αμφιλαφής. Τιμητικός τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Κατερίνα Συνοδινού*, Ιωάννινα 2020, σσ. 115-145.
- Καγιαλής, Τ. (2020). Αθύρ: Ο Καβάφης διαβάσει την υλική αρχαιότητα. Στο Α. Βογιατζόγλου, Δ. Γεωργακόπουλος, Α. Μπρούζος, Ι. Πολέμης (Επιμ.), *Δώρα σεμνά. Τόμος τιμητικός για την καθηγήτρια Μάρθα Καρπόζηλου* (σσ. 291-305). UniversityStudioPress.

- Καγιαλής, Τ. (2024). Ο Καβάφης και ο αρχαιοδιφισμός. Στο *Ο Καβάφης στην εποχή του* (υπό έκδοση).
- Kayalis, T. (2019). Cavafy's Historical Poetics in Context: "Caesarion" as Palimpsest". *Journal of Modern Hellenism*, 34, Special Issue, 43-69.
- Kayalis, T. (2021). At a Slight Angle to the Empire: Cavafy among the British. *Boundary*, 2, 48.2, 41-57.
- Käppel, C. (2021). Die Prostagmata der Ptolemäer. *Papyrologica Coloniensia*, Vol. XLV.
- Καραμπίνη-Ιατρού, Μ. (2003). *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*, Αρχείο Καβάφη-Ερμής.
- Kaye, N. (2023). *The Attalids of Pergamon and Anatolia. Money, Culture, and State Power*. Cambridge University Press.
- Kiss, Z. (2005). En marge des sceaux de Néa Paphos: l'iconographie de Césarion. *Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences Études et Travaux*, 20, 82-86.
- Κώστογλου, Χ. (2019). *Ο Κ. Π. Καβάφης και η Ιστορία των Ελληνιστικών Χρόνων. Η ποιητική αξιοποίηση αρχαίων και σύγχρονων ιστοριογραφικών πηγών [Μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων]*.
- Kyrieleis, H. (2015). *Hellenistische Herrscherporträts auf Siegelabdrücken aus Paphos (Paphos IV B) (Archäologische Forschungen 34)*, Wiesbaden.
- Lefebvre, G. (1907). *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Égypte*, Le Caire, L'Institut français d'archéologie orientale.
- Lefebvre, G. (1908). «Égypte- Greco-Romaine», *Les Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 9, 240-242.
- Lefebvre, G. (1913). Le dernier décret des Lagides. In *Mélanges Holleaux: recueil de mémoires concernant l'antiquité grecque offert à Maurice Holleaux en souvenir de ses années de direction à l'École française d'Athènes (1904-1912)*, 103-113. A. Picard.
- Mahaffy, J.P. (1895). *The Empire of the Ptolemies*. Macmillan.
- Mahaffy, J.P. (1899). *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*.
- Magdy, H. (2017). Damnatio Memoriae in Graeco-Roman Egypt. *International Journal of Humanities, Arts and Social Sciences*, 3.2, 78-97.
- Michel, A. (2020). *Chypre à l'épreuve de la domination lagide. Testimonia épigraphiques sur la société et les institutions chypriotes à l'époque hellénistique. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 393*, École française d'Athènes.
- Mille, B., Rossetti, L., Rolley (†), C., Formigli, E., & Pernot, M. (2012). Les deux statues d'enfant en bronze (Cap d'Adge): étude iconographique et technique. In *Bronzes Grecs et Romains, Recherches Récentes. Hommage à Claude Rolley* (pp. 238-294). Publications de l'Institut national d'histoire de l'art.
- Minas-Nerpel, M. (2005). Macht und Ohnmacht. Die Repräsentation ptolemäischer Königinnen in ägyptischen Tempeln. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 51, 126-154.
- Minas-Nerpel, M. (2022). The Creation of New "Cultural Codes": The Ptolemaic Queens and Their Syncretic Processes with Isis, Hathor, and Aphrodite. In J. Spier & S. E. Cole (Eds.), *Egypt and the Classical World: Cross-Cultural Encounters in Antiquity* (pp. 59-78). Getty Publications.
<http://www.getty.edu/publications/egypt-classical-world/>

- Moine, D. (2015). Le mammisi d'Erment: de la légitimation de Ptolémée XV Césarion à l'exploitation sucrière. *Acta Orientalia Belgica*, 28, 39-152.
- Mommsen, T. (1863). *The History of Rome* (αγγλ. μετ. W. P. Dickson, Vol. III).
- Moreno, P. (2016). Cesare di Arles e il Cesarione di Ierapetra. In V. Gaggadis & R. P. Picard (Eds.), *La sculpture romaine en Occident. Nouveaux regards. Actes des Rencontres autour de la sculpture romaine 2012* (pp. 61-74). *Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine* 20, Aix-en-Provence.
- Müller, K.O., *Die Dorier*, 4 τόμοι σε 2, ως τόμοι 2-3 του *Geschichte Hellenischer Stämme und Städte*, Breslau, Josef Max 1824 (αγγλ. μετ. H. Tufnell, G.C. Lewis, *History and Antiquities of the Dorian Race* (1839²) Oxford University Press).
- Muccioli, F. (2004). La titolatura di Cleopatra VII in una nuova iscrizione cipriota e la genesi dell'epiteto Thea Neotera. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 146, 105-114.
- Olsen, S. & Telò M. (Eds) *Queer Euripides: Re-readings in Greek Tragedy*. Bloomsbury.
- Overtoom, N.L. (2019). The Power-Transition Crisis of the 160s-130s BCE and the Formation of the Parthian Empire. *Journal of Ancient History* 7.1, 111-155. <https://doi.org/10.1515/jah-2018-0024>.
- Panichi, S. (2018). *La Cappadocia ellenistica sotto gli Ariaratidi ca. 250-100 a.c.*
- Παπαθεοδώρου, Γ. (2024). Ο ποιητής και ο ασκητής. Ποιητική αφήγηση και ιστοριογραφική μέθοδος στον «Συμείων» του Κ. Π. Καβάφη. Στο *Ο Καβάφης στην εποχή του* (υπό έκδοση).
- Πασχάλης, Μ. (2015). Η ποιητική του μεταιχμίου. *Ποιητική* 15, 63-84.
- Paschalis, M. (2020). Plutarch's Life of Antony between Cavafy and Shakespeare. Στο Ε. Γκαστή (Επιμ.) *δόσις αμφιλαφής. Τιμητικός τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Κατερίνα Συνοδινού* (σσ. 639-655).
- Peftuloglu, B. (2021/2022). *Cleopatra Thea Eueteria, una regina tra due dinastie*. Università degli Studi di Padova.
- Perono Cacciafoco, F. (2009). *Sulle piste dei Dori. Ipotesi a confronto tra linguistica, archeologia e storia*, Edizioni Plus-Pisa University Press.
- Peyron, A. (1830). Illustrazione d'una Stele Greca del Regio Museo Egizio di Torino. *Memorie della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, 34, 1-26.
- Pfeiffer, S. (2021). Royal Women and Ptolemaic Cults. In Elizabeth D. & Carney, S. Müller (Eds.) *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World* (pp. 96-107). Routledge.
- Puyadas Rupérez, V. (2016). *Cleopatra VII: La creación de una imagen. Representación pública y legitimación política en la Antigüedad*.
- Radwan, A. (2013). Die Königsbüste im Schrein (Stele – Ägyptisches Museum, Kairo – JE 40720). Iulius Caesar, Pnepheros oder ein Abzeichen des göttlichen Königums?. *Études et Travaux*, 26.2, 567-578.
- Ricks, D. (2019). Plutarch and Cavafy. In S. Xenophontos, *Brill's Companion to the Reception of Plutarch. Brill's Companions to Classical Reception*. Vol. XX. (pp. 573-589) Brill.
- Richter, B.A. (2016). *The Theology of Hathor of Dendera: Aural and Visual Scribal Techniques in the Per-Wer Sanctuary*, Lockwood Press.
- Rodrigues, N.S. (2013) Amimetobiou, the one «of the Inimitable Life»: Cleopatra as a Metaphor for Alexandria in Plutarch. In R. Sousa, M. do C. Fialho, M. Haggag & N.S. Rodrigues (Eds.), *Alexandria ad Aegyptum. The Legacy of*

- Multiculturalism in Antiquity* (pp. 62-74). Alexandria: Edições Afrontamento.
- Roller, D.W. (2010) *Cleopatra a Biography*.
- Rolley, C. (2006). Kleopatras Kinder. In B. Andreae & K. Rhein (Eds.), *Kleopatra und die Caesaren: eine Ausstellung des Bucerius Kunst Forums, 28. Oktober 2006 bis 4. Februar 2007*, pp. 164-175.
- Rossini, A. (2022). Decreto onorario dei sacerdoti di Amon-Ra per lo stratego Callimaco dopo una carestia. *Axon*, 6.1, 113-182.
- Rutica, D. (2017) *Kleopatras vergessener Tempel: Das Geburtshaus von Kleopatra VII. in Hermonthis: Eine Rekonstruktion der Dekoration*. Göttinger Miscellen, Occasional Studies 1. Göttingen: Seminar für Ägyptologie und Koptologie der Georg-August-Universität.
- Sales, J. das C. M. (2018). As 'Doações de Alexandria' (34 a.C.)—criando um império entre factos e fantasias. *Humanitas*, 72, 39-63.
- Savvopoulos, K. & Bianchi, R.S. (2012). Alexandrian Sculpture in the Graeco-Roman Museum Graeco-Roman Museum. Series 1. *The Alexandria and Mediterranean Research Center*. Bibliotheca Alexandrina.
- Shnapp-Gourbeillon, A. (2002). *Aux Origines de la Grèce (XIIIe-VIIIe siècles avant notre ère)*. *La genèse du politique*.
- Σβορώνος, Ι.Ν. (1904-1908). *Τὰ νομίματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων*. Έκδοση της Βιβλιοθήκης Μαρασλή).
- Serry, M. (Ed.) (2015). *Bibliotheca Alexandrina: Antiquities Museum. Prologue, Ismail Serageldin*. Bibliotheca Alexandrina Antiquities Museum.
- Smith, W., (1880). *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, 3 Vols, J. Murray.
- Sophocles, E.A. (1870). *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*. Little, Brownand Company.
- Σοφού, Α. (2018). *Το Ελληνιστικό βασίλειο της Καππαδοκίας. Μελέτες για την πρώιμη ιστορία της ελληνιστικής Καππαδοκίας (περ. 315-258 π.Χ.) και το βασίλειο των Αριαραθιδών*.
- Stadter, P. A. (2014). Plutarch's Alexandrias. In *Plutarch and his Roman Readers* (pp.188-198). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198718338.003.0014>.
- Stanwick, P. E. (2010) *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs*. University of Texas Press.
- Strack, M. L. (1897) (1979). *Die Dynastie der Ptolemäer*. W. Hertz.
- Strootman, R. (2010). Queen of Kings: Cleopatra VII and the Donations of Alexandria. In M. Facella, T. Kaizer (Eds.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, 139-157.
- Thiers, C. (2019). Ermant. In L. Coulon, M. Cressent, *Archéologie française en Égypte: recherche, coopération, innovation* (pp. 184-189).
- Thiers, C. (2021). Amon-Rê dispensateur du souffle de vie. À propos d'une scène du mammisi d'Ermant copiée par J. Gardner Wilkinson. In Ph. Collombert, L. Coulon, I. Guermeur, Chr. Thiers, *Questionner le Sphinx. Mélanges offerts à Christiane Zivie-Coche*, IFAO, 178 (pp. 541-562).
- Toher, M. (2017). *Nicolaus of Damascus: The Life of Augustus and the Autobiography*. Edited with Introduction, Translations and Historical Commentary. Cambridge University Press.
- Traunecker, Cl. (1992). *Coptos. Hommes et dieux sur le parvis de Geb*. OLA 43.

- Walker, S. (2008). Cleopatra in Pompei?. *Papers of the British School at Rome*, 76, 35-46, 345-348.
- Weill, R. (1912). La titulature pharaonique de Ptolémée César et ses monuments de Koptos. *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie Égyptiennes et Assyriennes*, 34, 77-86.

Summary

Ariadni Gartziou-Tatti

Rereading material antiquity in C. P. Cavafy's poetry: On the occasion of a recent monograph

Inspired by Takis Kayalis' recent monograph (*Cavafy's Hellenistic Antiquities. History, Archaeology, Empire*, Palgrave Macmillan 2024), this paper attempts to highlight the perpetual dialogue between C. P. Cavafy's poetics and his peculiar use of material evidence concerning the literary, political, artistic and erotic receptions of antiquity at the turn of the 20th century. A brief overview of the primary evidence on Orophernes and Caesarion that is accessible to 21st-century historians sheds light not only on C. P. Cavafy's poetic uses of specific material remnants of Greco-Roman antiquity but also on Kayalis' interpretations of Cavafy's numismatic rendering of the figure of Orophernes, of the poet's readings of the fictional inscriptions of Caesarion and Lefkios and of the debates on homoeroticism and culture taking place in the context of the British Empire. This presentation of ancient sources and recent findings, from the viewpoint of a scholar of the Hellenistic era, provides new grounds for critical framings of the complex bonds between antiquity and modern literature.